

КУЛЬТУРА ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНЩИНИ ЯК МАРКЕР СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

У статті досліджено культуру повсякдення української еліти кінця XVII – початку XVIII ст.

Ключові слова: українська еліта, повсякдення, дозвілля, аліментарна культура, вестиментарна культура.

Постановка проблеми. Зростання зацікавлення до культурної та соціальної історії української еліти різних періодів безпосередньо пов'язане з тим, що в наш час існує потреба вивчати людину не лише в історичній ретроспективі, а й досліджувати різні верстви населення, застосовуючи полідисциплінарний підхід. Потреба осмислити культурний досвід, його позитивні та негативні сторони порушує проблематику соціокультурного розвитку козацької еліти на території України у кінці XVII – на початку XVIII ст. У зв'язку з цим важливим є вивчення не лише історії аристократії Гетьманщини, а й дослідження культури, звичаїв і традицій української шляхти. Вивчення аліментарної та вестиментарної культури представників старшинства Гетьманщини сприяє більш глибокому і комплексному розумінню історії повсякдення України. Отже, з огляду на вище наведену аргументацію, маємо констатувати, що тема нашої роботи є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних наукових публікацій з проблем аліментарної і вестиментарної культури заслуговують на увагу наукові авторські та колективні монографії, зібрання творів з проблеми як загальнотеоретичного, так і конкретно-історичного характеру: «Історія української культури», «Історія українського козацтва», «Україна крізь віки». У колективних монографіях висвітлено проблеми, які характеризують досліджувану нами тему: звичаї та традиції старшин; одяг аристократії та його символічне значення; харчування козацької еліти; субкультура військових канцеляристів.

Важлива інформація міститься у публікаціях в періодичних виданнях: у статтях, журналах, бюлетенях, збірниках висвітлено елементи досліджуваної проблеми. Так, зокрема, О. Апанович репрезентує урядових службовців досліджуваного періоду як українську інтелігенцію, О. Васильєва висвітлює участь української еліти в придворних бенкетах, О. Гуржій [1] показує вестиментарну культуру жінок, які входили до кола українського істеблішменту, В. Кононенко [2] звертає увагу на способи проведення дозвілля українською елітою.

Мета. На сучасному етапі розвитку історичної науки простежуються тенденції вивчення людини як творця матеріальної і духовної культури, тому мета даної статті полягає у дослідженні повсякденності старшинської верстви Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Невід'ємними складовими дослідження побутової культури козацьких старшин кінця XVII – початку XVIII ст. є вивчення екстер'єру та інтер'єру будинків, одягу, харчування та способів проведення дозвілля. Аналіз останніх публікацій показує, що двори старшини визначалися і простором, і багатством. Вони розташовувалися найчастіше недалеко від лісу або над рікою на високому узвишші, з якого було видно навколишню місцевість. Дуже часто подвір'я старшини нагадувало замок, укріплений з усіх сторін валами, а також частоколом із дерев'яними баштами. Башту, або бійницю, будували з міцного матеріалу на один-два поверхи, щоб звідти можна було обстрілювати ворога, а за потреби й оборонятися звідти. Двір також обносився дерев'яною огорожею, яка закінчувалась терням вгорі, а за нею знаходився глибокий рів. У дворище можна було потрапити через в'їздові ворота. На башті та інших двірських фортифікаціях вночі сторожували селяни, які повинні були співати або дуги в сопілки на знак того, що не сплять. У дворі знаходилось декілька будівель: споруда, у якій жили старшини, приміщення, призначене для слуг – «чорна хата», кухня – «світлиця поварьонная» – пекарня, льодовня, погріб. У дворі розташовувалась також криниця. Естетичний смак еліти задовольняли квітники, «цветнікі» та фруктові сади [3, 121], а також пасіка. Автори видання «Історія українського козацтва» зазначають, що «садок вишневий біля хати», який розташовувався на обійстях активної меншості Гетьманщини – це елемент етнографічної карти українського етносу [4, 25]. На обійстях старшини можна було побачити звіринець, де мешкали тварини рідкісних видів. Із свійських тварин козацька знать найбільше полюбляла коней. Цей факт підтверд-

жує запис у щоденнику М. Ханенка, який вказує на отримання вище згаданих тварин у подарунок як на особливу подію: «полковниче литовській панє Антоній Танській прислалє мнє коня мастью гнедого, а панє Василь Кочубей – вороного» [5].

Дім старшини був дерев'яний, покритий гонтом. Входили через непокритий ганок до просторих сіней, прикрашених ловецькими трофеями. Тут часто під час весіль, гостин і більших з'їздів гості спали «покотом». З сіней вели двері – на одну сторону до панських покоїв, на іншу – до «челядної» частини. Старшини будували оселі, у яких сини розділяли дві просторі кімнати – світлиці. В інших будинках кімнат було багато – їдальня, світлиця, спальні, всякі алькіри й комірки. Деякі представники українського істеблїшменту одними кімнатами користувалися взимку, іншими – влітку [6]. Іноді кімнати були розділені дерев'яними дверима, які мали внутрішній замок та ключ до нього. Підлога у кімнатах була викладена з дощок або з цегли.

Внутрішня обстановка кімнати спочатку була дуже проста і стала розкішнішою тільки на початку XVIII ст. Невід'ємною частиною інтер'єру була піч. У хаті знаходились примітивні меблі з дерева: столи та лави: «в ній – один стіл липовий, чотири соснові лави, піч кахельна біла, сім вікон...» [3, 118].

Поруч із звичайними господарськими липовими чи дубовими столами з'являються салонові столики, як у Ханенка: «столик чорний кам'яний» і «столик круглий на однім стовпчику». У хаті разом із старосвітськими лавами й ослонами є стільці з поруччям, оббиті шкірою або різнобарвними матеріями, та всякі дзиглики. У столовій є не тільки мисники, але й креденс. У спальні Марковича знаходився параман, у Ханенка – «матарас, сукном зеленим покритий», у світлиці пані Скоропадської – велика липова шафа з висувним столиком. Є і «кабінетець із дзеркалом», і ковдри з жовтої матерії, такої самої, як шлафрок пана.

Хату освітлювали свічками: звичайними, різнобарвними та позолоченими. Вони вставлялися в простенькі, мосяжні та срібні свічники, вирізьблені по-мистецьки. Щоб освітлювати приміщення, потрібно було мати щипці, якими обтирали випалений гніт. У Ханенка вже чуємо про лампу і про «нефть», але її ще для освітлення не вміли використати.

Вивчення історії повсякдення української еліти неможливо уявити без дослідження її вестиментарної культури, інформація про яку містяться в мемуарній літературі та історичних творах останньої чверті XVII–XVIII ст., наприклад, у «Щоденних записках» Я. Марковича, «Діарушах» М. Ханенка. Читаючи їх, натрапляємо на згадки про повсякденний одяг: короткополі та довгополі каптани з домашнього тонкого сукна із стоячим коміром, блакитні златоглаві кунтуші на соболях, атласні шлафроки (домашні халати) та напівшлафроки, оздоблені коштовним камінням і сріблом паски тощо [7, 128].

Існують відомості, що взимку шляхта і старшина здебільшого вдягались у шуби з хутра зайців, лисиць, ведмедів, білок і т. ін. Неодноразово десятки високоякісних шкурок Петро I дарував І. Мазепі, І. Скоропадському, іншим старшинам Гетьманщини та Слобожанщини. Одержувала такого роду подарунки від царів та їхніх сановників і козацька верхівка Запорозжя. Можновладці нерідко оздоблювали верхній одяг золотим шиттям.

У залежності від сезону старшини носили такі види взуття: чоботи, валянки, ходаки, пстоли, черевики. На голові заможні козаки носили «оселедці», які були прикметою справжнього козака, що бував у походах [8, 232] або «чуприни».

Заможні верстви, зрозуміло, носили речі, виготовлені з коштовних матеріалів: шовку, вовни [9, 1166], китайки, парчі, оксамиту, тонкого полотна, польського сукна – кармазину. Шовкова штофна тканина з візерунками називалася у запорожців шальовою, одяг із польського та англійського сукна називався састами, а вбрання з червоного східного сукна – кармазинним [10, 48].

Супутницям, які супроводжували старшин, дозволялося мати глибоке декольте, відкриті руки та голову. Їхня талія затягувалася вузьким і високим корсетом, спеціальні каркаси з китового вуса – фіжми – підтримували форму широченних суконь, які викінчувалися довгими шлейфами. Волосся жінки укладали у складну зачіску. На обличчя накладали рум'яна і білила, підводили брови та очі.

У культурі повсякдення української еліти важливе місце займає харчування, яке обумовлювався не тільки смаками окремої особи, а й її матеріальними статками. Загалом же українська кухня відзначалася достатньою різноманітністю. Серед повсякденної їжі старшини найбільшою популярністю користувався борщ і хліб. У пораднику М. Маркевича подано такий

рецепт борщу: «капусту, буряк і м'ясо викласти в горщик, затовкти їх салом і залити буряковим квасом; коли борщ закипить – посолити, додати цибулю і сало. При подачі на стіл додати сметану. Якщо борщ готується в піст, то замість сала, м'яса і сметани додається риба і конопляне масло із піджареною цибулею» [11, 166]. До столу також готували різні юшки, куліш, галушки, локшину, гречані пампушки з часником, кисіль та інші страви.

Окрім того, заможні верстви вживали м'ясні страви: тушкованих чи смажених качок, гусей, індиків, м'ясо впольованих звірів тощо. Вони їли сири, а їжу здобрювали смальцем, маслом, олією, іншими жирами. Серед козацької еліти найбільш уживаною була риба: варена, копчена, солена, печена. Старшини та шляхтичі нерідко ласували осетриною, фореллю, вугрями.

Святова їжа старшин відрізнялася від повсякденної. Господарські порадики XVIII ст. дозволяють певною мірою реконструювати наповнення бенкетного столу. В них містяться численні рецепти медових пряників, бубликів, марципанів, мигдальних тортів, десертів з груш, дині, шипшини, слив, лимонів, зацукрованих суниць, малини, порічок, вишень, горіхів, слив. Про обсяги споживання тих чи інших продуктів можемо судити з джерел, які демонструють поставки до гетьманського двору. Великою популярністю користувалися рібні продукти. Значною була закупівля рібних продуктів у Москві та використання їх як жалування. Серед різних видів риби, які доставляли до гетьманської кухні, найчастіше згадуються білуга, осетер, стерлядь, лосось та білорибця. Вживався в їжу і кав'яр.

Широким був асортимент алкогольних напоїв на бенкетах. Значною популярністю серед козацької еліти користувався питний мед. У своєму листі до І. Забіли В. Дунін-Борковський, даючи поради щодо прийняття гетьмана, наголошує, що треба потурбуватися «о напитоке, особьливе о мед добрий» [12]. До інших часто вживаних напоїв належали пиво, горілка, вино (є згадка про кримське вино, виноградне, вишневе та сливове).

Для приготування страв та напоїв широко використовували прянощі: шафран, корицю, гвоздику, мускатні горіхи, мускатний цвіт, імбир, перець, ягоди ялівцю, кардамон. Наприклад, горілка «мастихина» готувалася за таким рецептом: «взять цинамону, гвоздикове, мушкатовой галкы, каждого по два лота, мастиксу четыре лоты, шкурки помаранчевой лотъ, горілки доброй три гарце, в которой корення намочить чрез сутки едны, потомъ перегнать и оцукровать». Вживалися в харчування і лимони, які входили до річного жалування гетьмана (500 лимонів, на 1711 р. вони коштували 35 рублів) та часто надавалися під час поїздок до Москви.

Аналіз дозвілля, як важливої соціокультурної характеристики, яка ідентифікує певну субкультуру, показує, що військові канцеляристи «в години дозвілля і відпочинку в курені, де вони жили, вправлялися у вокальному співі, грі на скрипках, басах, гусях, флейтах і складали іноді концерти...» [13]. Характеризуючи уподобання старшини, неможливо не згадати про демонстрацію коштовного посуду, різні картярські ігри, танці, феєрверки, застільні промови, читання книг.

Висновки. Отже, у повсякденні українського істеблішменту простежується наближеність до культурних зразків Речі Посполитої та країн Західної Європи, які пропонували старшинам представники іноетнічної (польської та російської) влади. Українська політична еліта намагалась дотримуватись стандартів, канонів, правил етикету, які були маркерами соціальної стратифікації активної меншості держав, які межували з Гетьманщиною у досліджуваній період. Але аліментарна і вестиментарна культура старшин була наближена до побутової культури українських селян та міщан: у раціоні різних субкультур Гетьманщини можна виділити схожі страви; костюми вище виокремлених соціальних груп мали однакові елементи.

Список використаної літератури

1. Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя – булаву?» Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. / О. Гуржій // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вип. 1. – С. 219–230.
2. Кононенко В. Козацька еліта Гетьманщини між великими реформами в Російській імперії (1725–1762 рр.) / В. Кононенко // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 91–98.
3. Лазаревський А. М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии / А. М. Лазаревський. – К. : [Б. и.], 1898. – 148 с.
4. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / В. А. Смолій (відп. ред.). – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.
5. Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litpys.org.ua/khanenko/khan.htm>.

6. Історія української культури [Електронний ресурс] / за заг. ред. І. Крип'якевича. – К., 2002. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/krypcult/krcult.htm>.
7. Гуржій О. І. Україна крізь віки : у 13 т. / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 8: Гетьманська Україна. – 304 с.
8. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис : у 2 т. / О. Воропай. – Мюнхен : [Б. в.], 1958. – Т. 2. – 289 с.
9. Історія української культури : у 5 т. / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. А. Смолій (ред.). – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – 1246 с.
10. Ніколаєва Т. Історія українського костюма / Т. Ніколаєва. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.
11. Маркевич Н. Поверья, кухня и напитки малоросиян / Н. Маркевич. – К. : [Б. и.], 1860. – 200 с.
12. Васильєва О. Формування традиції придворного бенкету в Гетьманщині (друга половина XVII – перша третина XVIII ст.) / О. Васильєва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histans.com>.
13. Апанович О. М. Урядові службовці гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. / О. М. Апанович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histfans.com/Journal/journal/1997/2/9.pdf>.

Одержано редакцією 11.05.2014

Прийнято до публікації 23.06.2014

Аннотація. *Гуртова Е. В. Культура повсякденності української еліти Гетьманщини як маркер соціальної стратифікації. В статті досліджено культуру повсякденності української еліти кінця XVII – початку XVIII вв.*

Ключевые слова: *українська еліта, повсякденність, досуг, алиментарна культура, вестиментарна культура.*

Summary. *Gurtova E. Culture of everyday life of the Ukrainian elite during the Hetmanate period as a marker of social stratification. Culture of everyday life of Ukrainian elite in late 17th – early 18th centuries was examined in the article. The author described the house interior and exterior, clothes, outward, elite nutrition and the ways of leisure time spending. The common and specific tendencies of the way of life of the different subcultures: political elite, petty bourgeoisie and peasantry are highlighted. The comparative analysis of Ukrainian, Russian and Polish nobility was done. The author paid attention to the outward and nutrition of the nobles accenting on the daily and festive components of everyday life. It is given detailed description of the leisure time of the elite that included the reading books, playing skittles, dancing, fireworks, proposing the toasts, collection of crockery. It is argued the difference of the spending the leisure time by the different social groups: political elite, petty bourgeoisie and peasantry. The author comes to the conclusion that everyday life of the Ukrainian elite at that time was determined by the complex of cultural tendencies that came from Rzeczpospolita and West Europe.*

Key words: *Ukrainian elite, everyday life, leisure, alimentary culture, vestimentary system.*

УДК 94(043.3)

Р. В. Дудар

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗКВАРТИРУВАННЯ НОВИХ ЧАСТИН ТА З'ЄДНАНЬ ОСМАНСЬКОЇ АРМІЇ (1826–1927 рр.)

У статті аналізуються процес формування та особливості розквартирування частин та з'єднань в структурі османського війська нового типу, визначено причини труднощів, з якими зіштовхнувся уряд Османської імперії, намагаючись створити сучасну інфраструктуру збройних сил країни. Охарактеризовано комплекс заходів султана Махмуда II, покликаних надати військовому будівництву ознак планомірності та послідовності.

Ключові слова: *армія, султан, військо, Османська імперія, формування, казарма, військове будівництво.*

Постановка проблеми. Процес формування частин та з'єднань нового типу, що тривав в Османській імперії після ліквідації яничарського корпусу опинився в центрі уваги відомої дослідниці історії Порту Г. Клейман [8], яка збила значний матеріал про боездатність та основні напрямки реформування османської армії. Значний внесок у вивчення передумов реорганізації османського війська здійснив російський історик А. Міллер, який, зокрема, дослідив державно-політичну та військову діяльність визначного османського діяча Мустафи-паши Байрактара [9; 10]. Важливим етапом у дослідженні цієї проблеми став вихід у світ значної за своїм обсягом синтетичної праці «История Османского государства...»